

Utmeland

En riksbekant jordbruksby

Skrivet år 1996.

Den vackra byn Utmeland vid Siljans norra strand kännetecknades förr av flera små enheter; Utmelandsholen där bystugan och vattentornet uppfördes, "Byn" - gårdarna kring Vasamonumentet och Yvraden, en byklase i södra Utmeland. Alla dessa tre byenheter var omgivna av åkrar och ängar. Jordbruket var tidigare huvudnäring för Utmelands befolkning, och den uppodlade åker- och betesmarken gav en öppen och naturskön landskapsbild.

Redan på 1500-talet blev den lilla bondbyn känd genom Gustav

Erikssons Vasas flykt till Dalarna. I Utmeland fick han skydd i en källare under några dagar, innan han gick fram till kyrkvallen på Morastrand och manade allmogen till frihetskamp.

Här, "ut med land", på blomstrande ängar, skrev Andreas Wallenius vår första naturlyriska dikt, "Om sommaren sköna, när marken hon gläds".

Dikten, "Dalarnas nationalsång" har nio verser och sjungs fortfarande på en gammal folkmelodi, Andreas Wallenius var prost i Mora och dog 1663.

För betets skull och för att kunna tillgodogöra sig något av allt som växer i våra skogar, var bönderna i forna tider i behov av en eller två fåbodar.

Till Utmelands by hör eller hörde fåbodarna Södra Selbäck, Ryssa, Äbsel, Gruvan, Rullbo och Södra Garberg. Av dessa har Ryssa blivit en by med fast befolkning.

Storskiftet

Förutom av jordbruk och boskapsskötsel var bönderna beroende av det som skogen kunde ge. Det var bland annat virke till byggnationer, gårdesgårdar, höhässjor och kavelbroar samt ved till bränsle, lyse och smideskol. 19 december 1683 beslöt Kungl Maj :t att byamännen fick nyttjanderätten till kronans skogar. Härigenom fick bönderna stora skogsområden, inte enbart den så kallade hemskogen, utan även skogarna kring sina fåbodar.

Efter ett drygt sekel skedde en omfördelning av skogarna i och med storskiftet, och i Mora slutfördes detta arbete under åren 1846 -1848. Därmed fick Utmelands byarnän även två så kallade "Utskogar" på avlägsna platser, dels ett område mellan Våmsjön och Suggfåbodama mot Älvdalsklitten, dels ett Öster om Ulvsjön mot Härjedalsgränsen.

Skogsavkastningen var en nödvändig tillgång. Utmelands jordägare ålades flera kostnadskrävande åtgärder. Såväl vinter som sommar skulle de bekosta en del av det allmänna vägnätets underhåll, bidra till underhåll av kyrkliga byggnader och kyrkoherdens lön, uppföra skolhus och svara för dess drift och underhåll, inköpa slangspruta, uppföra spruthus och erlägga brandstodsavgifter, mm. Därtill gjordes många dagsverken vid uppsättning av gårdesgårdar. Det fanns en hägnadslag som innebar skyldighet att upprätthålla gårdesgårdar för att "fräjda åkerjorden från betande djur".

Bygdemål i tal och skrift

1849 omtalas i ett protokoll att Utmelands "betydande gemensamma ägor" är Holsåker, Äbbgärd, Ugergärd, Storåker, Vinäskallå kern, Yståkern, Åmåsäng, Funäs, Nöderkitt, Penishagen och Klockarhagen. Här

och var bevisar protokollen, att, i likhet med andra Mora-byar, även Utmeland har sitt eget bygdemål.

Utmelandsmålet förekom inte bara i dagligt tal, det blev ibland även tillämpat i skrift. Så även vid namn på olika platser som till exempel de ovan nämnda, Äbbgärd är ett gårde på en udde (äbb = udde), Ugergärd = Ugglegårde, Vinaskallå kern = Vinaskarlå kern, Ystå kern = Östra å kern, Nörderkitt = Nedre kitten (kitten är en liten inhägnad, vanligen i en skog).

Bondbyn blir industriort

Första tåget mellan Vansbro och Mora gick 1 november 1891. Därmed togs ett betydande steg in i en samhällsomvandling. Bondesamhället skulle även kunna bedriva industriell verksamhet. Efterfrågan av arbetskraft var stor och arbetsvilliga krafter kom från olika orter. Utmeland utgör ett bra exempel på den samhällsutveckling som skedde.

Intill Saxviken vid Utmelands strand anlades flera sågverk. Under en kortare tid på 1880-talet fanns där Katarina såg, och ungefär på samma plats anlades Saxvikens sågverk AB 1891. I april 1893 påbörjades sågningen med tvåramad såg. Strax intill fanns under ett par år en såg för tillverkning av slipers till byggnation av Älvdalens järnväg,

Flera förödande bränder

Saxvikens Sågverk brann ner i oktober 1928, en förödande händelse som gjorde cirka 150 personer arbetslösa. Med hjälp av våta presenningar kunde sågens kontorsbyggnad och Zorns gammelgård räddas. Även tidigare hade en stor brand hotat skolans byggnader på Skeriol.

Intill vägen mot Vinäs låg Mora sockens första ålderdomshem, som den 3 november 1921 lades i aska, en gammal byggnad som 1897 hade byggts

om och inretts till ett hem för barn och gamla. 1918 bodde där 41 personer. På den plats där Saxvikens Sågverk legat anlades under 1930-talet både en träullsfabrik och en klingsåg. Träullsfabriken brann ner i början av 1940-talet, och klingsågen blev 1944 Ströms Sågverk, som i huvudsak sågade slipers fram till 1978.

Anders Zorn

Konstnären Anders Zorn föddes i Utmeland närmare bestämt i södra Gruddgården i Yvraden. I en liten stuga med ett rum och kammare bodde familjen Grudd, som hade fem ogifta barn, Anna, äldsta dottern i familjen, arbetade på ett bryggeri i Uppsala, där hon träffade Leonard Zorn, som kom att bli far till Anders Zorn.

Året var 1860. På den tiden gick hantverkare från gård till gård och utförde olika arbetsuppgifter. Vid detta tillfälle arbetade i Gruddgården ett skinnarlag från Malung. Skinnarbetet pågick i stugan, där kost och logi ingick i kostnaden för arbetet åt familjen. När dottern kom hem fick hon därför bo i ladugården och där hos kreaturen födde hon sitt gossebam, som fick namnet Anders. Anders Zorn växte upp i Yvraden hos sina morföräldrar, och där grundlades hans starka känsla för hembygden.

Mora folkhögskola

År 1885 gifte sig Anders Zorn med Emma Lamm från Stockholm.

Därmed fick han en hustru som stödde honom i såväl hans konstnärliga verksamhet som i hans strävan att öka intresset för bygdens kultur. De arbetade bland annat för tillkomsten av en föreläsningsförening och ett bibliotek.

Stora penningbelopp anslog makarna Zorn till Mora Folkhögskola, som år 1907 kunde börja sin verksamhet på Skeriol eller Katrineberg, som

jordbruksfastigheten kallades. Det fyra hektar stora markområdet inköptes 1910 och överläts arrendefritt till folkhögskolan, som utökades med en lantmannaskola.

Zorns gammelgård

I direkt anslutning till skolorna på Skeriol anlade Zorn ett hembygdsmuseum. I skolundervisningen kunde man på så sätt ge en historisk bakgrund till bondesamhällets levnadssätt under självhushållningens tid. Zorn hade redan tidigare visat sitt intresse för det gamla kulturarvet genom såväl Zorngården som Gopsmor.

Här i Utmeland blev Zorns gammelgård ett av landets största friluftsmuseer, och för uppförandet stod byggmästaren Anders Montén från Utmeland. I anslutning till Zorns gammelgård uppfördes 1993 Zorns textilkammare, sommartid öppen för allmänheten. Textilkammaren tilldelades Träpriset 1996.

Vasamonumentet

1860 invigdes Vasamonumentet, som blev Moras första stora Turistattraktion. Det ritades av arkitekten F.W. Scholander, och byggmästare var Johan Erik Frittsberg från Utmeland. Det kunde byggas tack vare en riksinsamling i hela landet. Som tack fick varje landskap sitt vapen inristat runt ytterväggarna på monumentet. Byggnaden skyddar den källare som Gustav Vasa lär ha gömt sig i.

Monumentet rymmer också tre Oljemålningar som alla visar Gustav Vasas flykt genom Dalarna. De är målade av Johan Fredrik Höckert, Carl XV och Edward Bergh. Intill monumentet finns också ett härbre daterat 1522, som Anders Zorn har skänkt.

År 1788 hittade soldaten Johan Andersson Stadigs hustru en medeltida silverskatt bestående av 90 arabiska, tyska och engelska mynt, cirka tjugo meter från Vasamonumentet.

Folkparks- och teaterverksamhet

I Utmeland anlades 1926 Folkets Park Kox och två år senare uppfördes där Dalarnas största dansbana. År 1939 invigdes en stor teaterbyggnad som enligt Folkparkernas Centralstyrelse var en av landets förnämsta, och som under en tjugoförårsperiod bjöd på en myckenhet av Operetter och teater med artister, ofta av världsklass.

Småskolan blev bystuga

Utmelandsbacken, som går från Vattentornet ned mot den nuvarande brandstationen, har under det senaste seklet varit byns huvudgata med olika näringsidkare. Där har funnits ett par kaféer, lanthandel och livsmedelsaffär, mjölkbod, frisör, hästhandlare, bilverkstad, ramverkstad, tvättinrättning och rum för resande.

Av näringsidkarna utmed Utmelandsvägen finns nu, 1996, endast A E Erikssons Rörlednings AB. På backens krön står Vattentornet som byggdes 1915. Bystugan var under åren 1862-1930 byns småskola, och bredvid den står den "Oxblodsroda" majstången, som varje midsommarafton sedan 1909 reses lövad och fin. Mot öster leder Palmvägen till järnvägen, där Carl Wendel hade ett bageri.

Jordbruket upphör

1848 fanns det i Utmeland 48 stamfastigheter och 12 soldatrotar. 1990 fanns det ingen jordbrukare med boskap i hela Utmelands by. Fyra stora jordbruk har halt herrgårdsliknande byggnader: Katrineberg, Tomtebo,

Dössgården och Lomsmyren. Störst i Utmeland och för övrigt den största jordbruksfastigheten i Mora var Lomsmyren med sina 33 ha åkermark.

Åren efter andra världskriget började jordbruksverksamheten minska och uppodlade marker utnyttjas till bostadstomter. Här i Utmeland bodde 1945 cirka 800 personer, och 1995 hade byn 3 472 invånare.

Folkmängden hade mer än fyrdubblats på femtio år.

På industriområdet och i dess närhet etablerade sig småindustrin. Vid utgången av 1995 fanns där ca fyrtio industribyggnader med ett sextiototal företag och dessutom ett värmeverk, förrådslokaler och grossistverksamhet. Största industrin är WIBE med ca 280 anställda.

Utmelands byalag har sedan en tid tillbaka arbetat med insamling av foton och gamla handlingar, upptecknat bomärken och översatt bygdemål till svenska.